

Sanza's lamellofonen uit Afrika

Veel mensen zullen Afrika associëren met het harde, ritmische geluid van de drum, weinigen met het delicate, tokkelende/dansende geluid van de lamellofoon. Dit instrument is echter in vrijwel heel Afrika aanwezig.

Geheel boven: Houtsnijder van de Makonde, werkend aan een Ujaama levensboom. Foto auteur, 2014

Boven: Het bespelen van een sanza. Foto Simone Tiesinga-Poutnik, FLICKR

Rechts: Sanza van de Luba, DRC. Collectie auteur, foto Christine van Doorn

T

ijdens een rondreis in de zomer van 2014 door het mooie Tanzania vielen de ateliers met houtsnijders, die toeristenkunst vervaardigen, natuurlijk niet te ontlopen. In het dorp *Mto wa Mbu* kwamen wij bij de snijders van de Makonde terecht. Zij zijn vooral bekend vanwege hun houtsnijwerken in de *ujamaa*- (die verschillende generaties van één familie voorstellen) en de *shetani*-stijl (die de familiegeesten uitbeelden).

Daarnaast produceren zij vooral souvenirs voor de toeristen. Tussen de bustes van bevallige dames, kaarsenhouders, stoere neushoorns en ander huisvuil zag ik opeens in een hoekje een stoffige lamellofoon (*sanza*) liggen. Ik vond het een simpel maar toch mooi instrument. De *sanza* maakte ook een prachtig geluid. Ik kocht hem en vroeg of de verkopers er nog meer hadden, want ook de andere leden van mijn reisgezelschap hadden, na mijn uitleg over het instrument, wel interesse in zo'n origineel souvenir. Er werd een bromfiets geharтерd en na een uurtje wachten werden er nog enkele exemplaren aangeleverd.

Wat is een *sanza*?

Een *sanza* of lamellofoon is een tokkelinstrument, dat bestaat uit een aantal lamellen van metaal of bamboe op een klankkast of klankbord. Sommige instrumenten zijn mooi versierd, andere zijn erg eenvoudig. Het zijn echter nooit massaproducten. Geen twee *sanza*'s zijn identiek en elke *sanza* heeft zijn eigen toon. In Afrika komen ten zuiden van de Sahara deze instrumenten voor in ontelbare varianten bij bijna elke bevolkingsgroep. Het instrument kan gemaakt zijn door de plaatselijke smid of door de speler zelf. Er zijn geen regels waaraan het instrument moet voldoen. In de Democratische Republiek Congo (DRC), een belangrijk *sanza*-land, worden de *sanza*'s *bilo kitoko* genoemd: 'kleine objecten van grote schoonheid'.

Elke *sanza* heeft zijn eigen toon

Sanza, Tanzania. Houten klankkast, lamellen van ijzer. Collectie auteur, foto Christine van Doorn

De stukjes metaal,
rond de lamellen,
veroorzaken een
extra resonans

Kleine sanza voor kinderen. Tanzania
Collectie auteur, foto Christine van Doorn

Het bespelen

De speler houdt het instrument met beide handen vast en slaat de lamellen aan met de duimen. Elke lamel brengt één toon voort. Vaak zitten de lage tonen in het midden. Het spelen gaat razendsnel. De stukjes metaal, die bij sommige sanza's rond de lamellen zijn gebogen, veroorzaken een extra resonans, die de muziek een diepere dimensie geeft. Met datzelfde doel worden er soms kroonkurken op de klankkast bevestigd. Soms is het instrument voorzien van bijvoorbeeld een kalebas als extra klankkast. De tonen van het instrument geven een rustgevend geluid dat je gelijk aan Afrika doet denken. Er zijn geen vaste melodieën. Het instrument maakt een soort droommuziek, waarbij andere geluiden naar de achtergrond verdwijnen. Bij documentaires over Afrika hoor je vaak de klanken van een sanza.

De naam

De naam sanza is afkomstig van de naam *nsansi*, die de Nyungwe en de Manganja uit Mozambique gebruikten om hun lamellofoon mee aan te duiden. In zijn aantekeningen geeft David Livingstone in juli 1860 de lamellofoon de naam *sansa*, een verkeerde spelling van *nsansi*. Sindsdien werd de naam sanza min of meer de algemene term voor alle Afrikaanse lamellofonen. In de literatuur spreekt men tegenwoordig liever over *lamellofoon*. Inheemse namen voor een sanza zijn: *marimba* (Tanzania), *calimba* (Zuid-Afrika), *mbira* (Zimbabwe), *lukeme* (Uganda) en *likembé* (Congo).

Meer dan een muziekinstrument

Bij veel volken in Afrika is de sanza meer dan een gewoon muziekinstrument. De verhalenverteller gebruikt een lamellofoon om zijn verhaal te ondersteunen. Het instrument kan ook een grote symbolische betekenis hebben. Bij de Chokwe wordt een chieft weleens voorgesteld als sanzaspeler.

De chif bespeelt zelf geen instrument, daar heeft hij zijn hofmuzikanten voor. Dat het stamhoofd toch als sanza-speler wordt afgebeeld, wil aantonen dat hij controle heeft over alle communicatie betreffende de geschiedenis, het nieuws en belangrijke gebeurtenissen.

De Shona (Zimbabwe) geloven dat God de lamellofoon aan de mensen gegeven heeft en dat het geluid van de mbira de zielen van de voorouders aantrekt.

Ook bij de Lemba in Transvaal zien we iets dergelijks. Via de zogenoemde *Deza Sanza* kan een medium contact maken met voorouders. Daarom is de sanza voor de Lemba een heilig object.

Werkritme

In de DRC is de geschiedenis van de lamellofoon nauw verbonden met de kolonisatie. Het was vooral het instrument van de lastdragers, die expedities en handelsmissies begeleidden, en later van de dagloners in de mijnen, plantages, havens en steden. De lamellofoon ondersteunde het loopritme tijdens de lange marsen en zorgde voor ontspanning tijdens de rustperiodes. *'L'instrument vous porte'*, zeggen de Congolezen.

's Nachts werd het instrument door wachters bespeeld om wakker te blijven en de eenzaamheid te verdrijven.

In een bulletin uit 1902 van het toen gloednieuwe Musée du Congo in Tervuren (sinds 2018 het AfricaMuseum) kan men lezen: *'De zwarten spelen sanza's met veel overgave. In districten zoals de Kwango en de Cataractes heeft bijna iedereen er een. Ze spelen niet alleen in hun vrije tijd, voor het plezier, maar ook om het tempo aan te geven tijdens het werk en vooral voor het stapritme. De muziek werkt tegelijk ontspannend en aansporend. De karavanen, die onophoudelijk de wegen van de Cataractes doorkruisten, werden steeds voorgedaan door een sanzaspeler en elke Europeaan die door de regio heeft gereisd vóór de komst van de spoorweg herinnert zich nog deze levendige, springerige muziek, uitstekend middel tegen vermoeidheid op reis.'*

Hugh Tracey en de Kalimba

De Engelse musicoloog Hugh Tracey (1903-1977) deed vanaf de jaren '20 van de vorige eeuw veldonderzoek naar muziek in het zuiden van Afrika. Hij probeerde muziek te ontdekken die het minst was beïnvloed door westerse muziek. Hij maakte op het platteland talrijke opnames van zeer goede kwaliteit. Als een van de eersten in zijn vakgebied probeerde Tracey zijn passie voor de Afrikaanse muziek over te dragen naar het westen. Dit in tegenstelling tot andere onderzoekers, die het hielden bij het maken van opnamen en de muziek vervolgens het stempel 'primitief' meegaven. Tracey ging zelfs zo ver dat hij het klassieke Shona-instrument, de *mbira*, aanpaste aan de westerse toonladder, resulterend in de moderne *kalimba*. De

Chokwe-chief met sanza.

Geschiedenis van de sanza

De sanza is vermoedelijk al meer dan 3000 jaar oud. Vanuit twee grote ontstaansgebieden, de Graslanden van Kameroen en het gebied rond de beneden-Zambezi, hebben sanza's zich over Afrika verspreid. Vanuit Kameroen kwamen de instrumenten met lamellen van hout of bamboe. De instrumenten met lamellen van ijzer kwamen uit Zimbabwe (Shona stammen).

In 1875 publiceerde de Engelsman Joachim John Monteiro (associate of the royal school of mines and corresponding member of the zoölogical society) een uitgebreid verslag van zijn reizen door de toenmalige Portugese kolonie Angola. Hij geeft een afbeelding van de sanza en beschrijft het instrument als volgt: *"The 'marimba' is the musical instrument par excellence of the natives of Angola... It consists of a flat piece of wood, generally hollowed out, and with a number of thin iron tongs secured on it by cross bits, but so as to allow them to be pulled out more or less for the purpose of tuning. In front is affixed a wire, on which some glass beads are loosely strung that jangle when the instrument is played, which is done by holding it between both hands and twanging the tongues with the thumbs ... The blacks are excessively fond of these instruments everywhere in Angola, playing them as they walk along or rest, and by day or night a 'marimba' is at all hours heard twanging somewhere. The music played on it is of a very primitive description, consisting only of a few notes constantly repeated."*

Omdat er in Europa geen vergelijkbare muziekinstrumenten voorkwamen, noemen westerse Afrika-reizigers vanaf de zeventiende eeuw de lamellofoon een duimharp, nagelviool, duimpiano, kafferklavier, handpiano, pianino of vingerpiano. Zij zochten hierbij houvast bij vertrouwde westerse instrumenten. De sanza is ook te vinden in Brazilië, Suriname (met de naam papai-benta) en op de Antillen, waar het instrument terechtgekomen is door de slavenhandel.

De oudste afbeelding van een sanzaspeler is van Filippo Bonanni (1638-1725).

Deze Italiaanse Jezuïet maakte een prachtig overzicht van muziekinstrumenten van over de hele wereld. Zijn werk *Gabinetto Armonico pieno d'istromenti sonori* uit 1722 telt 148 gravures en beschrijvingen van instrumenten.

naam kalimba betekent 'kleine muziek'. Tracey maakte de instrumenten in zijn eigen bedrijf in Zuid-Afrika en exporteerde er vele naar het westen.

Moderne muziek

Het is vooral door toedoen van Tracey dat de sanza zijn weg heeft gevonden in de westerse muziekwereld. Miles Davis brengt in 1959 een album uit waarbij hij gebruik maakt van een sanza. In zijn latere biografie (1989) vertelt Davis dat hij bij het componeren van deze plaat (Kind of Blue) direct is beïnvloed door de Afrikaanse lamellofoon. Hij probeerde akkoorden van de composities te beperken, zoals dat ook bij de muziek van een lamellofoon het geval is.

In de popmuziek is de lamellofoon vooral bekend geworden door de percussionist Maurice White. In de door hem opgerichte band *Earth, Wind & Fire* was de lamellofoon een belangrijk instrument. White bespeelde een *Hugh Tracey Kalimba* en was in staat om met succes snelle solo's op het instrument uit te voeren. Zijn eigen platenlabel gaf hij ook de naam *Kalimba*.

Ook in Afrika is de sanza een instrument van de popmuziek. In de DRC gebruiken leden van de in 1966 opgerichte band *Konono N°1* drie elektrisch versterkte likembes. Een mooi album is: *Akwaaba: music for Sanza* (1985) van Francis Bebey (luister via de scan!).

Een uitgebreide beschrijving van de rol van de sanza in populaire muziek is te vinden in het artikel *Mbira* (2004) van N. Scott Robinson (zie <http://www.nscottrobinson.com>).

Literatuur en tentoonstellingen

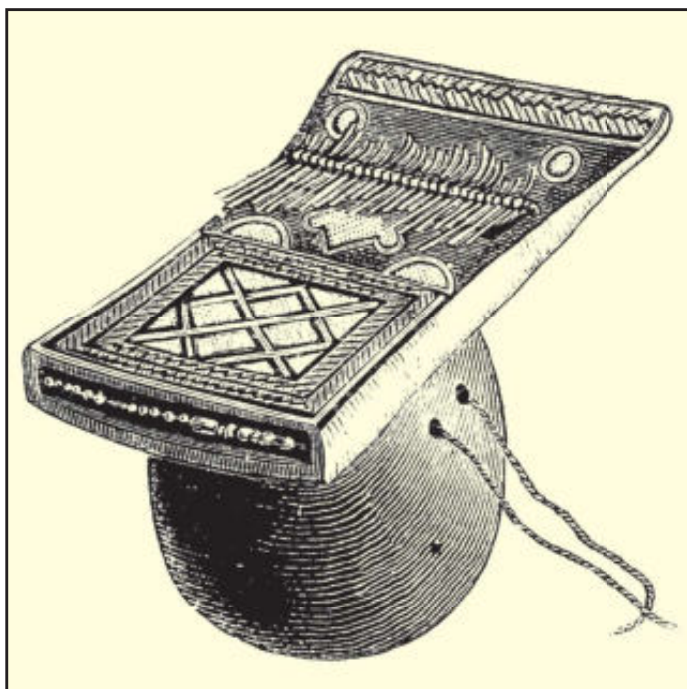
In *Les Sanza du Congo* (1962) geeft Laurenty een overzicht van de aanwezig sanza's (467!) in museum van Tervuren. Hij bespreekt uitgebreid het ontstaan en de verspreiding van de verschillende vormen. Daarnaast maakt hij een indeling van de verschillende typen. Het is de

eerste monografie over de sanza.

Een tweede monografie over sanzas is: *Les Sanza. Collections d'instruments de musique* (1986) door François Borel. Hij was conservator in het Musée d'Ethnographie in Neuchâtel en beschrijft in dit boek de uitgebreide collectie sanza's van het museum.

Het meest uitgebreide werk over de sanza's dat ik kon vinden is van de Oostenrijker Gerhard Kubik: *Kalimba, Nsansi, Mbira- Lamellophone in Afrika* (1998). Kubik gaat diep in op de gebruikte namen, de geschiedenis en het verspreidingsgebied van de verschillende soorten sanza's. Het eerste wat hij noemt is dat de naam sanza fout is. Zoals ik hiervoor al beschreef, is deze naam door Livingstone verkeerd overgenomen. Het alternatief is Mbira, maar deze naam is eigenlijk alleen in Zimbabwe en het dal van de Zambezi bekend. In de literatuur wordt daarom tegenwoordig vooral de naam lamellofoon gebruikt. Het boek is

Marimba zoals afgebeeld in: Monteiro, J.J. (1875). Angola and the river Congo.

uitgegeven door het etnologisch museum in Berlijn en Kubrik geeft een uitgebreide beschrijving van de vele lamellofoons die daar aanwezig zijn. Het boek bevat een cd met opnames van sanza-muziek door de auteur.

De Belg François Boulanger en zijn vrouw Françoise hebben een enorme verzameling sanza's (meer dan 500!). Een deel hiervan (300) was prachtig tentoongesteld op de Bruneaf. De catalogus bij deze tentoonstelling *Sanza. Lamellophones de la collection F. & F. Boulanger-Bouhière* bevat een korte geschiedenis van de sanza en een indeling in de verschillende typen met daarbij van elk type schitterende foto's. Boulanger schrijft al ruim 12 jaar blogs met daarin meer dan 50.000 foto's en zeer uitgebreide informatie over alles wat met tribale kunst en sanza's te maken heeft (<http://africamusica.skynetblogs.be> en <http://sanza.skynetblogs.be>).

Naar aanleiding van de tentoonstelling tijdens de Bruneaf werd in 2012 in het MIM (Musical Instrument Museum) in Phoenix, Arizona een grote tentoonstelling georganiseerd met sanza's uit Tervuren, de collectie Boulanger en de eigen collectie. Er verscheen daarbij een mooie catalogus en er werden zelfs musici uit Angola ingevlogen om de instrumenten te demonstreren.

Sanza's als verzamelobject

Mijn eerste kennismaking met de sanza's was op de Bruneaf in 2011. Ik zag de instrumenten toen als een kunstvoorwerp. Ze hingen mooi uitgelicht in gouden lijsten in een donkere ruimte en kregen daardoor iets moois en geheimzinnigs. Het zijn echter in eerste instantie muziekinstrumenten, bedoeld om te gebruiken en niet bedoeld om op een sokkel te zetten of in te lijsten.

Bij verzamelaars zijn ze inmiddels echter ook als kunstvoorwerp geliefd. Behalve dat het instrument een mooi geluid kan produceren, zijn ze vaak ook prachtig versierd met houtsnijwerk. Intensief gebruikte exemplaren hebben een mooi

Oude en nieuwe sanza's worden ook nu nog steeds bespeeld.

patina. Lamellofoons uit de DRC of uit Angola, waarbij het volk door wie ze gemaakt zijn, bijvoorbeeld Chokwe, Luba of Tabwa herkenbaar is, zijn populair. Dat veroorzaakt dat er vervalsingen op de markt zijn. In een interview merkt François Boulanger op dat soms bij een sanza, waarvan de klankkast authentiek is, om de waarde te verhogen in een later stadium een of twee karakteristieke kopjes zijn aangebracht. Je ziet hier hetzelfde gebeuren als bij de weefgetouwkatrollen, waarvan er ook veel niet authentieke exemplaren in omloop zijn.

Niet authentiek exemplaren kunnen ook behoorlijk oud zijn. Toen aan het begin van de twintigste eeuw talrijke expeditie door Congo trokken, hadden de plaatselijke ambachtslui al snel in de gaten welke objecten geliefd waren. Zij speelden daar handig op in. Zo is er in Tervuren een lamellofoon met de vorm van een mens te zien die echt lijkt, maar die op geen enkel mogelijkheid te bespelen is. Heel kostbaar zijn authentieke sanza's meestal nog niet. Voor het vrij nieuwe, simpele exemplaar dat ik kocht in Tanzania betaalde ik voor zo'n origineel souvenir een zeer schappelijk bedrag. Mooie, wat oudere, authentieke exemplaren met een gebruikspatina zag ik in Afrika helaas niet.

Echt heel mooie instrumenten staan te koop voor bedragen van 2000-2500 euro. Op de Tefaf in 2019 stond er bij Lucas Raton zelfs eentje te koop voor 6000 euro, weliswaar met een mooie provenance.

Op veilingen brengen de wat mindere stukken echter zo'n 150 -300 euro op. Voor een gewone verzamelaar of liefhebber, die een authentiek stukje Afrika in huis wil hebben, is dat dus nog zeer betaalbaar.

De lamellofoon, die ik kocht in Tanzania, mag dan simpel zijn en niet oud, te bespelen is hij wel en daarmee is het een authentiek instrument.

vandenendaad@gmail.com

Literatuur

- Barrier, F.** (2011). François Boulanger. Chronicle of a Sanza Collector. In: *Tribal Art Magazine* 60.
- Berliner, P. F.** (1993). *The soul fo Mbira. Music and traditions of the Shona people of Zimbabwe*. Chicago: The University of Chicago Press
- Borel, F.** (1986). *Les Sanza. Collections d'instruments de musique*. Neuchâtel: Musée d'ethnographie
- Boulanger-Bouhière, F.** (2011). *SANZA: Lamellophones de la collection F. & F. Boulanger-Bouhière*. Brussel, Bruneaf
- Davis, M. & Q. Troupe.** (1989). *Miles: The Autobiography*. New York: Simon & Schuste
- Jordán, Manuel.** (2012) *Sanza: African Thumb Pianos from the Collections of F. & F. Boulanger-Bouhière, the Royal Museum for Central Africa, and MIM*. Phoenix: MIM
- Kubik, G.** (1998). *Kalimba, Nsansi, Mbira – Lamellophone in Afrika*. Berlin: Museum für Völkerkunde
- Laurenty, J. S.** (1962). *Les sanza du Congo*. Tervuren: Koninklijk Museum voor Midden Afrika
- Monteiro, J. J.** (1875). *Angola and the River Congo*. Londen: Macmillan and Co
- Polvliet, L.** (1982). *Bodies of resonance. Musical instruments of Zaire*. München: Fred und Jens Jahn
- Internet, geraadpleegd apr 2019
- Holdaway, M.** (2008). *The Kalimba: A Brief History of an Ancient Instrument from Africa*. <https://www.kalimbamagic.com/info/history>
- Modeku MIM Brussel.** (z.j.). <http://www.mim.be/nl/modeku>
- Robinson, N.S.** (2004). 'Mbira'. <http://www.nscottrobinson.com/mbira.php>

Beluister hier de inspirerende klanken van sanza-muziek

Sanza Luba D.R. Congo
(Collectie auteur, foto Christine van Doorn)